

International JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 18.06.2023
Published /Yayınlanma 31.08.2023
Volume/Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(98), 2039-2056

10.5281/zenodo.8306929
Nitel Araştırma Makalesi
ISSN: 2459-1149

Dr. Öğr. Üyesi Latif KARAGÖZ

<https://orcid.org/0000-0002-1249-3346>

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE

Psk. Gülçin BOZKURT YILMAZ

<https://orcid.org/0000-0001-8135-8810>

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klinik Psikoloji Programı, Ankara / TÜRKİYE

Psk. Dilan AYYILDIZ

İstanbul / TÜRKİYE

Psk. Kübra YAŞAR

İstanbul Okan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Klinik Psikoloji Programı, İstanbul / TÜRKİYE

Psk. Asena ŞEN

Sakarya / TÜRKİYE

Yasın Yeni Görünümleri: Covid-19 Pandemisi Sürecinde Yakınlarını Kaybeden Kişilerin Değişen Yas Ritüelleri ve Tecrübeleri

New Views of Grief: Changing Mourning Rituals and Experiences of Bereaved People During the Covid-19 Pandemic

ÖZET

Covid-19 pandemisi gündelik hayatın işleyişini uzun bir süre önemli ölçüde sekteye uğratmıştır. Bu nedenle Türkiye’de gündelik hayatın önemli bileşenlerinden olan yas ritüelleri uzun bir müddet gerçekleştirilememiştir. Yas ritüellerinin bireylerin kayıplarının acısını hafifletme ve hayatlarının rutinine geri dönme hususundaki işlevleri göz önünde bulundurulduğunda, bu ritüellerin yapılamamasının önemli bireysel ve kültürel yansımalarının olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada Covid-19 pandemisi sürecinde yakınlarını kaybedip, bu kayıp sonrasında ritüellerini yerine getiremeyen bireylerin değişen yas ritüellerini ve bu süreçteki tecrübelerini anlamak amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye’nin farklı illerinde yaşayan ve pandemi sürecinde yakınlarını kaybetmiş olan 15 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler tematik analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Analiz sonucunda beş ana tema ve bunlara bağlı alt temalar tespit edilmiştir. Ana temalar; pandeminin yarattığı çaresizlik ve mahcubiyet duygusu, dönüşen gelenekler ve yeni ritüeller, sosyal destek eksikliğinin ikili ilişkileri zedelemesi, yasın yeni görünümü, kayıpla birlikte hayatın yeniden düzenlenmesi şeklinde isimlendirilmiştir. Analizlerle birlikte yas ritüellerinin kültürel olarak iki boyutlu bir işlevi olduğu görülmüştür. Buna göre yas ritüelleri, kaybı yaşayan kişilerin kaybettikleri kişiyle ve sosyal çevreleriyle ilişkilerini düzenlemektedir. Ayrıca, yerine getiremeyen ritüellerin bireysel tecrübeleri ve sosyal ilişkileri olumsuz yönde etkilediği anlaşılmıştır. Son olarak; katılımcıların bu süreçte yeni yas ritüelleri keşfederek bunlar sayesinde kaybın acısını hafifletmeye çalıştıkları görülmüştür. Bulgular ilgili alanyazın bağlamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, kayıp, yas, yas ritüelleri, kültür.

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic significantly disrupted the functioning of daily life for a long time. For this reason, mourning rituals, which are important components of daily life in Turkey, could not be performed for a long time. Considering the functions of mourning rituals in alleviating the pain of loss and returning to the routine of life, it is thought that the inability to perform these rituals will have important individual and cultural repercussions. This study aims to understand the changing mourning rituals and experiences of individuals who lost their relatives during the Covid-19 pandemic and were unable to fulfill their rituals after this loss. For this purpose, semi-structured interviews were conducted with 15 people living in different provinces of Turkey who lost their relatives during the pandemic. These interviews were analyzed by thematic analysis method.

As a result of the analysis, five main themes and some related sub-themes were identified. The main themes were named as the feeling of helplessness and embarrassment caused by the pandemic, transforming traditions and new rituals, the damage to bilateral relations due to lack of social support, new manifestations of mourning, and the reorganization of life with loss. The analysis revealed that mourning rituals have a two-dimensional function culturally. Accordingly, mourning rituals regulate the relationships of the bereaved with the person they lost and their social environment. In addition, it was understood that unfulfilled rituals negatively affect individual experiences and social relations. Finally, it was observed that the participants discovered new mourning rituals in this process and tried to alleviate the pain of loss through these rituals. The findings are discussed in the context of the relevant literature.

Keywords: Covid-19, loss, grief, mourning rituals, culture.

1. GİRİŞ

Ölüm, biyolojik yaşamının sona ermesinin ötesinde sosyo-kültürel etkileri bakımından düşünüldüğünde, tesirinin uzun bir süre devam ettiği bir olgudur. Bir kişinin ölümüne, o kişinin yakınları açısından bakıldığında, ölümün önemli bir boyutu karşımıza çıkmaktadır. Bu boyut yas sürecidir. Alanyazında genel olarak ölüme bağlı bir kaybın nesnel gerçekliğini ifade etmek için “yitirme” ya da “kayıp yaşama” terimleri kullanılırken kayıp sonrası süreci ve bu süreçte verilen psikolojik tepkileri ifade etmek için “yas” terimi kullanılmaktadır (Klein ve Alexander, 2003). Farklı kuramlar dahilinde yapılmış olan tanımlar incelendiğinde yas kavramının, bireyin duygusal yatırım yaptığı bir kişinin ya da bir nesnenin kaybı sonucunda açığa çıkan psikolojik tepkiler bütünü olarak anlaşıldığı yönünde ortak bir görüş ortaya çıkmaktadır (Bowlby ve Parkes, 1970; Nolen-Hoeksema ve Larson, 1998; Worden, 2018). Bu süreçte açığa çıkan söz konusu psikolojik tepkilerin duygusal, bilişsel, somatik ve davranışsal değişikliklerin tümünü ya da bir kısmını içermesi beklenmektedir (Klein ve Alexander, 2003).

Yas sürecinin kişisel ve çevresel etmenlerden etkilenen bir süreç olduğu bilinmekle birlikte, bu dönem boyunca kaybın nasıl anlamlandırılacağı ve deneyimlenen duygu ve düşünceler ile nasıl baş edilebileceğine ilişkin ortak noktaların tartışıldığı açıklayıcı modeller geliştirilmiştir. Bunlardan en popülerleri Kübler-Ross ve Kessler’in (2005) beş aşamalı yas modelidir. Bu modele göre yas, başlangıcı ve sonu itibarıyla sıralı bir düzen içinde ilerleyen bir süreç olarak ele alınmış ve inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve son olarak kabullenme adımlarına ayrılarak açıklanmıştır. Bowlby ve Parkes’in (1970) modelinde ise yas süreci şok ve inanmamayı içeren uyuşma aşaması, arayış ve özlemeyi içeren sabitleme aşaması, dağınıklık ve umutsuzluk aşaması ve son olarak yeniden inşa ve iyileşmeyi içeren yeniden yapılanma aşaması olmak üzere dört basamaklı olarak tanımlanmıştır. Bu aşamalar tamamlandığında bireyin kaybın gerçekliğini kabul ederek kayıp sonrası yaşadığı değişime uyum sağlayabileceği öngörülmektedir.

Worden (2018) ise yas sürecinin geride bırakılabilmesi için yerine getirilmesi gereken dört temel görev olduğunu ifade etmiştir. Bu görevler, kaybın gerçekliğini kabul etme, yasin acısını işleme, ölen kişinin olmadığı bir dünyaya uyum sağlama ve son olarak hayat yolculuğuna kalanlar ile devam ederken ölen kişiyi hatırlamak için bir yol bulma şeklinde adlandırılmıştır. Diğer yas kuramlarından farklı olarak Worden’in teorisine göre yas süreci, adımların sırasıyla geride bırakıldığı değil, belirli görevlerin yerine getirilmesi suretiyle üstesinden gelinebilecek bir dönem olarak düşünülmüştür. Bu model ek olarak yaşanan kaybın anlamlandırılması ve kişinin gündelik hayata adaptasyonunda sosyal çevrenin ve kültürün etkisine yaptığı vurgu ile de öne çıkmaktadır. Zira modelde yasin şiddeti ve süresini etkileyen faktörler arasında kişisel ve ölen kişi ile ilgili değişkenlerin yanı sıra yas sürecinde deneyimlenen sosyal destek ve bu destekten tatmin olma düzeyi, kayıptan sonra kazanılan sosyal roller, dini kaynaklar ve etnik beklentiler gibi sosyal değişkenlere vurgu yapılmıştır.

Sosyal çevre ve kültürün yas süreci ve yasin sağaltımı üzerindeki etkisi son yıllarda yas araştırmacıları tarafından yaygın şekilde kabul görmekte ve farklı çalışmalar ile desteklenmektedir (Chen, 2022; Kaufman ve Morgan, 2005; Silverman ve ark., 2021). Örneğin, Lobb ve ark., (2010), sosyal desteğe ulaşabilme ve bu destekten tatmin olma düzeyinin karmaşık yas düzeyindeki azalmanın önemli yordayıcıları arasında olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sosyal ve kültürel yapı, kişilerarası ilişkileri ve kayıptan sonra hayatın pek çok alanındaki anlamın yeniden yapılandırılması sürecini doğrudan etkilediği için yas deneyimini çerçevelenmede kritik bir konumda yer almaktadır (Silverman ve ark., 2021). Bu bağlamda, kaybın anlamlandırılması, yas deneyiminin içeriği, gidişatı ve yoğunluğu, yas sürecinde yaşanan duygu ve düşünceler ile baş etme gibi alanlarda kültürel etkenlerin ve çeşitli kültürel pratiklerin rolleri açığa çıkmaktadır (Alford ve Catlin, 1993; Stroebe ve Schut, 1998; Rosenblatt, 2008). Kültürel yapının önemli rollerinden biri de yas sürecinin içeriğini önemli ölçüde belirleyen yas ritüellerinin oluşturulmasıdır.

1.1. Yas Ritüelleri ve Yas Sürecine Etkileri

Yas ritüelleri, sevilen bir kişinin ölümünün ardından gerçekleştirilen, kişinin hem kaybettiği yakını hem de yakını ile kurmuş olduğu ilişkiyi onurlandırmaya çalıştığı kültürel araçlardır (Castle ve Phillips, 2003). Shuchter ve Zisook’a (1993) göre bu ritüeller, ölümün gerçekliğinin kabul edilmesi için bir zemin sunan, her kültür ve topluma göre farklılaşan gelenekler bütünüdür. Kaufman ve Morgan (2005), yas ritüellerinin hem ölen kişi ile hem de yaşayanlar ile kurulan bağları etkin bir biçimde düzenleme potansiyeline sahip olduğunu ve böylece yas sürecini doğrudan etkilediğini vurgulamışlardır. Castle ve Phillips (2003) ise bu ritüellerin dönüştürücü, iyileştirici ve rahatlatıcı bir etkileri olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca yas ritüellerinin farklı kültürlerde ortak olarak kaybın kabul edilmesini kolaylaştırdığı, kişilerin inkâr ve şok süreçlerini daha çabuk geride bırakmalarını sağladığı ve kontrol duygusunu artırdığı düşünülmektedir

(Mitima-Verloop ve ark., 2021). Buna mukabil söz konusu ritüellere ve bunların işlevine yüklenen anlamın evrensel olmadığını ve kültüre göre değişiklik gösterdiğini belirtmek önemlidir (Aksoz-Efe ve ark., 2018). Söz gelimi Batı kültüründe kayıp yaşayan insanların acılarını günlük hayatlarına karşı olan sorumluluklarını aksatmayacak şekilde dışa vurmaları beklenmektedir (Mulrain, 1993). ABD’de toplumsal beklentiler göz önünde bulundurulduğunda yas sürecinin hızlıca tamamlanması gerektiğine inanılmakta olduğu ve cenaze merasimi sonrasında ritüellere ayrılan zamanın neredeyse sıfırlandığı görülmektedir (Castle ve Phillips, 2003). Bu durum ABD’de ve Avrupa ülkelerinde yas sürecindeki bireylerin yaşadıkları bireysel zorlanmaların yanı sıra yas danışmanlığının bu ülkelerdeki yaygınlığını açıklar mahiyettedir. Diğer yandan yas ritüellerine atfedilen anlamın daha yoğun olduğu kültürlerde bu pratiklerin, yasin sağaltım sürecindeki profesyonel destek mekanizmalarının yerine geçtiği veya bu mekanizmalara ek olarak destek işlevi gördüğü görülmektedir (Mulrain, 1993).

İnsanlık tarihinin kadim pratiklerinden olup, değişikliklere uğrasa da günümüze kadar varlığını sürdüren söz konusu ritüeller farklı kültürlerde çeşitli formlarda karşımıza çıkmaktadır. Ölen kişinin bedeninin mumyalanması, yakılması, tabutta taşınması veya gömülmesi, mezarlığa defin işlemleri, mezarlık ziyaretleri ve çeşitli anma merasimleri gibi pek çok farklı pratik mevcuttur (Dikmen, 2021). Örneğin, Antik Yunan’da ölen kişinin cansız bedeni yakınları tarafından temizlendiği, kırmızı ya da beyaz bir kıyafet ile giydirildiği, taç ve çiçekler ile süslendiği ve tabuta bu şekilde yerleştirildiği bilinmektedir (Retief ve Cilliers, 2010). Yahudi ve Müslüman geleneklerinde ise cenaze yıkayıp temizlendikten sonra kefene sarılarak defnedilmektedir (Dikmen, 2021). Ritüeller açısından Şamanizm ve İslamiyet geleneklerinin yoğun olarak etkisi altında kalmış olan Türkiye’de bedenin son defa görüldüğü bir vedalaşma merasimi içeren cenaze ritüelleri uygulamaları, cenaze evine taziye ziyaretlerinde bulunulması ve yemekler götürülmesi, belirli tarihlerde anma toplantılarının gerçekleştirilmesi, ölüm yıldönümleri ve bayramlar gibi özel günlerde mezarlıkların ziyaret edilmesi gibi pek çok yas ritüeli yaygın olarak görülmektedir (Aksoz-Efe ve ark., 2018; Ersoy, 2002). Çeşitli etnik gruplara göre birbirinden farklı şekilde gerçekleştirilebilen bu merasimler temelde ölümün kabulünün bir ifadesi olan semboller olarak icra edilirler. Ritüellerin içeriği toplumdan topluma değişse de bu pratiklerin esasında bir toplumsal etkileşim alanı oluşturdukları, böylece yakını kaybetmiş kişilere geniş bir paylaşım ağı sunarak toplumsal dayanışmanın sürdürülmesine destek oldukları gözlemlenmektedir. Bireysel düzlemde ise ritüeller, duyguların çeşitli şekillerde ifade edilerek dışa vurulmasını sağlayarak bir aktarım aracı işlevi üstlenmektedir (Sağır, 2017, s. 105, 107).

Yas ritüellerinin, yakını kaybeden kişiler için bir kültüre mensubiyetin ifadesi olarak bireysel ve sosyal kimliğin inşasında ve sürdürülmesinde önemli bir unsur olduğu görülmektedir (Reimers, 1999). Bu kimliklerin oluşumunda bir geçiş unsuru olarak ailenin önemli bir rolü vardır. Zira bahsi geçen pratiklerin yoğunluğu ve kişilerin bunlara katılım düzeyleri aile ilişkilerin yapısına bağlı olarak değişmektedir. Aile içerisinde yaşanan bir kaybın bütün aile sistemini etkilemesinin yanı sıra aile üyelerinin birbirleriyle kurduğu ilişki biçiminin de yas sürecinin işleyişi üzerinde etki gösterdiği bilinmektedir (Shuchter ve Zisook, 1993). Davies ve arkadaşları (1986) tarafından yas dönemindeki ailelerle gerçekleştirilen bir çalışmada aile üyelerinin birbiri ile olan iletişimlerinde açık olmalarının ve yaşadıkları kayıp karşısında birbirlerinin duygularına eşlik etmelerinin yalnızlık hissini azalttığı ve her bir aile üyesinin yas sürecine yardımcı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yine bu çalışma kapsamında, üzüntülerini ifade etme ve birlikte yaşama fırsatı bulamayan ailelerin yas deneyiminin görece daha uzun sürdüğü, aile bireylerinin kaybı kabullenmekte ve hayatlarını ölen kişi olmadan devam ettirme konusunda güçlük yaşadıkları görülmektedir. Kültürel anlamı ve işlevleri düşünüldüğünde, kayıp sonrası gerçekleştirilen ritüellerin bireylerin yas süreçlerini hem bireysel hem de sosyal olarak çeşitli pratikler eşliğinde yaşamalarına yardımcı olduğu ve böylece bu dönemin getirdiği ağır yükü bireyin omuzlarından aldığı aşıkardır.

İnsanlık tarihinde ender olarak şahit olunan salgınlardan birisi olan Covid-19 pandemisi, iki yılı aşkın bir süre boyunca sosyal hayatın tüm alanlarındaki rutinleri büyük ölçüde kesintiye uğratmıştır. Bu müdahalenin en yalın görüldüğü alanların başında insanların toplu olarak icra ettikleri merasimler ve ritüeller gelmektedir. Bu dönemde eğitim, ticaret, ulus aşırı seyahat gibi makro ölçekli pratikler küresel bir tehdit olarak karşımıza çıkarken mikro düzeyde ise örgün eğitimin, eğlence organizasyonlarının, düğün ve cenaze gibi pratiklerin kesintiye uğramasına şahit olunmuştur. Toplumsal işleyişin çoğu alanını sekteye uğratan bu durum, Covid-19 salgını nedeniyle yakınlarını kaybeden kişilerin bahsi geçen ritüellerin neredeyse hiçbirini yerine getirememeleriyle sonuçlanmıştır. Bu etki, dünyanın pek çok yerinde ortak olarak karşımıza çıkmaktadır (Social Science in Humanitarian Action Platform, 2020). Ölen kişinin naaşını görememek, cenaze merasimine katılamamak, mezar ziyareti yapamamak, taziye ziyaretlerinde bulunamamak ve dolayısıyla mevlit vb. ritüellerin yapılamaması gibi durumlar hem kişisel hem toplumsal pek çok problem riski barındırmaktadır.

Covid-19 salgını sürecinde hem yasal kısıtlamalardan hem de yas yaşayan kişinin olası karantina durumundan kaynaklanabilecek sosyal izolasyonun, özellikle yas ritüellerini toplu olarak gerçekleştirmeye alışık olan toplumların mensupları için ciddi bir stresör olduğu düşünülmektedir. Öncelikle, yas sürecinin sağlıklı bir şekilde atlatılmasında önemli işlevleri olan ilgili pratiklerin yerine getirilememesinin kişilerde çaresizlik ve suçluluk duyguları yaratarak yas sürecini zorlaştırması mümkün görünmektedir (Çelik ve Gündüz, 2020). Diğer yandan bu pratiklerin daha önce ifade edilmiş olan toplumsal işlevleri hesaba katıldığında, toplumsal kimlik ve dayanışma mekanizmalarının büyük ölçüde zarar görmesi muhtemel hale gelmektedir. Aile fertlerinden birini kaybeden kişilerin bahsedilen etkilerle daha yoğun bir şekilde yüzleşmeleri muhtemeldir. Zira Covid-19 sürecinde bir aile üyesini kaybeden kişiler için toplumsal destek mekanizmalarından mahrumiyetin yanı sıra aile üyeleri ile yan yana gelemeyişinin de yas sürecini zorlaştırdığı düşünülmektedir. Aile sistemleri çerçevesinde düşünüldüğünde, izolasyon ve karantina sürecini bir arada geçiren ailelerin mensuplarının, birbirlerinin duygularına tanıklık edip acılarına eşlik edebilme imkânı bulabildikleri için yas süreçlerini, benzer fırsatı bulamayan ailelerin mensuplarına göre daha sağlıklı atlatabilmiş olmaları beklenmektedir.

Pandemi sonrasında yürütülen bazı çalışmalarda bu düşünceleri destekler nitelikte bulgular elde edilmiştir. Bu süreçte birçok insan yaşadıkları sosyal izolasyon nedeniyle yalnızlık, stres, öfke gibi duygular hissetmiş ve bunun beraberinde depresyon, uyku bozuklukları ve TSSB gibi psikolojik rahatsızlıklarla baş etmek zorunda kalmışlardır (Brooks ve ark., 2020). Portekiz’de pandemi sürecinde yakınlarını kaybeden yetişkinlerle yapılan nitel bir çalışmada bu kişilerin yas ritüellerinin oluşturduğu sosyal destek mekanizmalarından yoksun kalmaları nedeniyle yalnızlık, korku, uyku problemleri ve konsantrasyon bozuklukları gibi semptomlar tecrübe ettikleri bulgulanmıştır (Aguiar ve ark., 2022). Keşmir’de gerçekleştirilen bir çalışmada ise kültürel olarak ölüm ve yas ritüellerine atfedilen anlamdan dolayı ilgili ritüellerin kesintiye uğraması sonucu yalnızlık hissi ve depresif duygudurum gibi belirtilerin ortaya çıktığı bulgulanmıştır (Hamid ve Jahangir, 2022). Ölüm ve yas ritüellerin sosyo-kültürel ve dini içeriğinin yoğun olduğu toplumlardan olan İran ve Hindistan’da Covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden yetişkin bireylerle yürütülen araştırmalarda, katılımcıların yalnızlık ve süreci kontrol edememekten kaynaklanan çaresizlik duygularını yoğun bir şekilde hissettikleri görülmüştür (Mortazavi ve ark., 2021; Patel ve ark., 2022). Ek olarak, katılımcıların fiili olarak yerine getirilemeyen ritüelleri ve sosyal destek işlevi olan buluşmaları çeşitli sosyal medya araçları vasıtasıyla icra etmeye çalıştıkları dikkat çekmektedir.

İfade edilen tartışmalar ve bulgular etrafında yas ritüellerinin sosyo-kültürel ve dini içeriğinin yoğun olduğu Türkiye’de pandemi sonrasındaki süreçte yakınlarını kaybeden kişilerin bu süreci nasıl tecrübe ettiklerini ve yorumladıklarını keşfetmek önem arz etmektedir. Bu amaçla pandemi sonrasındaki yas süreci ve baş etme biçimlerinin çeşitli yönleriyle ele alındığı çalışmalar yürütülmüştür. Sami (2021), Covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybetmiş yetişkinlerin yararlandıkları dini başa çıkma stratejilerini incelemiştir. Bu çalışmada, katılımcıların kayıp sonrasında ortaya çıkan yas tepkileri hakkında söyledikleri içerik analizine tabi tutulmuş ve duygusal, davranışsal, bilişsel ve fiziksel tepkiler olmak üzere alanyazınla uyumlu yas tepkileri keşfedilmiştir. Ek olarak katılımcıların kaybı sabırla karşılayıp mükafat elde etme ve salgın hastalıktan dolayı gerçekleşen ölümün şehit sevabı hükmünde olduğu gibi dini düşünceler ile kayıpla baş etmeye ve kayıp sonrası süreci yapılandırmaya çalıştıkları görülmüştür. Yakınlarını kaybeden kişilerin öznel tecrübelerine daha fazla yoğunlaşmak amacıyla fenomenolojik perspektifle yürütülen iki farklı çalışmada ise alanyazındaki verileri destekler biçimde Covid-19 nedeniyle yaşanan kayıp sonrasında açığa çıkan karmaşık yas tepkilerine işaret edilmiştir (Erbiçer ve ark., 2023; Hekimoğlu ve ark., 2022). Küçük bir örneklem grubunun yas tecrübelerine odaklanan bu çalışmalarda dini-kültürel ritüellerin yerine getirilememesinden dolayı sosyal destek eksikliği yaşandığı, yalnızlık ve güçsüzlük gibi duyguların açığa çıktığı bulgularına ulaşılmıştır.

Bu çalışmada cenaze merasimi ve taziye ritüelleri başta olmak üzere yas ritüellerinin kültürel anlamlarının ve yas sürecindeki işlevlerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Kişilerin söz konusu ritüelleri gerçekleştirebildikleri ve gerçekleştiremedikleri durumlardaki tecrübelerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesinin ritüellerin işlevlerini ortaya koyma açısından uygun bir yol olduğu düşünülmüştür. Bu doğrultuda bahsi geçen ritüellerin kültürel anlamlarını ve işlevlerini daha bütüncül ve somut bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla daha önce yakınlarını kaybedip bu süreçteki ritüellere bizzat katılan, aynı zamanda Covid-19 pandemisi sürecinde yakınlarını kaybeden ve ilgili ritüelleri yerine getiremeyen kişilerin yas ritüelleri etrafındaki yas tecrübeleri incelenmiştir.

2. YÖNTEM

2.1. Katılımcılar

Çalışmanın konusu ve amacı bakımından bu araştırmayı nitel araştırma yöntemleri ile yürüterek konunun derinlikli bir şekilde ele alınması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın benzer tecrübeyi yaşamış homojen bir grupta yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Katılımcılar için kriterler belirlendikten sonra amaçlı örnekleme türlerinden olan ölçüt örnekleme yoluyla katılımcılara ulaşılmıştır. Covid-19 süreci öncesinde ve bu süreçte kayıp yaşayarak her iki dönemde de cenaze ve taziye sürecinde bulunmuş olma kriterini sağlayan yetişkin katılımcılar araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca, yas ritüelleri bağlamında yürütülecek görüşmeler kişilerin yas sürecindeki tecrübelerini içereceği için katılımcıların yoğun duygularının tetiklenmemesi ve zarar görmemeleri adına, yaşanan kaybın üzerinden en az altı ay geçmiş olma kriteri uygulanmıştır. Farklı alt kültürlere mensup kişilerden bilgi alınmasının araştırmayı zenginleştireceği düşünüldüğü için görüşme yapılacak katılımcıların mümkün olduğu kadar farklı şehirlerde ikamet ediyor olmasına özen gösterilmiştir.

Çalışmanın katılımcıları için belirlenen Covid-19 süreci öncesinde de bir yakını kaybedip bu yakının cenaze ve taziye ritüellerine katılmış olma kriteri sayesinde, katılımcıların yalnızca mevcut kayba ilişkin düşünce ve duygularının ötesinde her iki kayıp bağlamındaki pratikleri daha somut bir şekilde mukayese edebilecekleri öngörülmüştür. Zira yalnızca Covid-19 sürecine odaklanıldığında ve mukayese edilebilecek bir tecrübe olmadığında, olması gerektiği düşünülenin idealize edilerek betimlenmesi ve dolayısıyla gerçek tecrübenin geri planda kalması gibi bir riskin açığa çıkabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle katılımcıların, yas ritüellerinin varlığında ve yokluğunda açığa çıkan düşünceler, davranışsal pratikler, duygulanım vb. fenomenler etrafında yas ritüellerinin anlamı ve işlevine ilişkin daha rasyonel bir değerlendirme yapabilecekleri düşünülmektedir. Böylece bu ölçütün araştırmaya diğer araştırmalardan ayırtıran önemli bir yönetsel katkı imkânı sunduğu düşünülmektedir.

Belirlenen kriterler etrafında araştırma, Türkiye'nin farklı şehirlerinde ikamet eden, yaşları 23 ila 58 arasında değişen, 8 kadın ve 7 erkek olmak üzere toplam 15 kişi ile yürütülmüştür. Katılımcıların her biri görüşme öncesinde araştırma hakkında detaylıca bilgilendirilmiş ve araştırmaya katılmak için onamları alınmıştır. Gizliliğin korunması amacıyla raporda katılımcıların isimleri değiştirilmiştir. Katılımcıların yaşları, cinsiyetleri, memleketleri, kaybettikleri kişinin yakınlık derecesi gibi bazı demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Demografik Bilgiler

	Yaş	Cinsiyet	Memleket	İkamet Edilen Şehir	Kayıbın Yakınlık Derecesi
K1	31	Erkek	Rize	İstanbul	Anneanne
K2	55	Kadın	Kırşehir	İstanbul	Abi
K3	25	Kadın	Urfa	Diyarbakır	Dede
K4	48	Erkek	Bayburt	İstanbul	Baba
K5	52	Kadın	Sakarya	Sakarya	Hala
K6	25	Kadın	Kars	İzmir	Babaanne
K7	28	Erkek	İstanbul	İstanbul	Dede
K8	45	Kadın	Diyarbakır	Diyarbakır	Kayınbaba
K9	24	Kadın	Elazığ	Elazığ	Babaanne & Dede
K10	58	Erkek	Sivas	Kocaeli	Anne
K11	23	Erkek	Adıyaman	Osmaniye	Anneanne
K12	24	Erkek	Kahramanmaraş	Hatay	Amca
K13	37	Kadın	Tekirdağ	İstanbul	Anne & Baba
K14	34	Kadın	Hatay	Hatay	Anne
K15	48	Erkek	Samsun	İzmir	Anne

2.2. Veri Toplama Araçları

Çalışma yarı yapılandırılmış görüşme soruları kullanılarak yürütülmüştür. Görüşme soruları, yapılan pilot çalışmalardan elde edilen verilerin değerlendirilmesiyle son halini almıştır. Görüşmede yöneltilen sorular; demografik bilgilere, pandemi öncesi ve sonrasındaki cenaze ve taziye pratiklerine ve son olarak yaşanan son kaybın ardından katılımcıların hayatlarının yeni düzenine dair temel kategorileri kapsamaktadır. Bu doğrultuda görüşmelere daha önce yaşanan kaybın ardından gerçekleştirilen yas ritüellerini, bu ritüellerin işlevlerini ve anlamını içeren sorularla başlanmıştır. Akabinde pandemi nedeniyle yaşanan kaybın ardından cenazeden itibaren yerine getirilen ve getirilemeyen ritüellere odaklanılmıştır. Çalışmada yalnızca duygusal tecrübeye odaklanılmamış, kayba bağlı olarak kişinin ilişkisel ve davranışsal pratiklerindeki değişimlere de değinilmiştir. Bu itibarla özellikle kapanma sürecindeki ilişkisel süreçlerdeki değişim ve sonraki süreçlerde kayıpla baş etmedeki davranışsal stratejiler üzerinde kültürün etkileri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Son olarak katılımcıların aradan geçen sürecin ardından hayatlarını yeniden nasıl

kurguladıklarına ilişkin sorulara yer verilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme soruları Ekl’de yer almaktadır.

2.3. Verilerin Toplanması

Araştırmanın yürütülebilmesi için gerekli olan etik kurul onayı İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu’ndan alınmıştır (Etik kurul onay tarihi: 07.02.2022; Sayı: 2022/86). Etik kurul onayının ardından görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara, araştırmacıların doğrudan yakın çevrelerine ve sosyal medya hesaplarından yaptıkları duyurular vasıtasıyla ulaşılmıştır. 15. görüşme 25 Ağustos 2022 tarihinde gerçekleştirilmiş ve veri doygunluğuna ulaşıldığı için bu görüşmenin ardından görüşmeler sonlandırılmıştır. Etik kurul onayı alınmadan önce gerçekleştirilen pilot görüşmelerden elde edilen veriler de analize dahil edilmiştir.

46 ila 70 dakika arası süren görüşmelerin 3 tanesi uygun katılımcılarla yüz yüze yürütülmüştür. Çalışma saatlerinin çakışması, yaşanan şehirlerin uzaklığı ve Covid-19 kısıtlamaları gibi şartlar nedeniyle bir araya gelememe durumlarında görüşmeler Zoom uygulaması aracılığıyla yürütülmüştür. Görüşmelere başlamadan önce katılımcılara araştırmanın amacı ve kapsamına dair Bilgilendirilmiş Onam Formu okunmuş, katılımcıların onayı alındıktan sonra görüşmelere başlanmıştır. Aynı şekilde katılımcıların onayı alınarak görüşmelerin ses kaydı alınmış, görüşmelerden sonra bu kayıtlar yazıya geçirilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Katılımcıların onay alınarak elde edilen ses kayıtlarının yazıya geçirilmesiyle birlikte verilerin analizine başlanmış ve tematik analiz tekniği kullanılmıştır. Tematik analiz yapılırken Braun ve Clarke’ın (2006) önerdiği 6 adımlı analiz süreci takip edilmiştir. Bu sürecin ilk aşamasında araştırmacıların hem kendi görüşmelerinin transkriptine hem de diğer araştırmacıların görüşmelerinin transkriptine aşına olması için transkriptler birkaç kere okunmuş ve önemli görülen noktalar not edilmiştir. Bir sonraki aşamada transkriptin en başından başlanılarak kodlar oluşturulmuş ve tekrar eden kodlar belirlenmiştir. Üçüncü aşamada kodların hangi temaları oluşturduğu incelenerek kodlar temalar altında toplanmıştır. Sonraki aşamada ise temalar, belirlenmiş olan alıntılar ve transkriptin geneli ile karşılaştırılmıştır. Beşinci aşamada her bir tema açık bir şekilde tanımlanmış, alt ve üst temaların başlıkları isimlendirilmiştir. Bu analiz süreci her bir görüşmeden sonra tekrarlanmış ve edinilen yeni bilgilere göre temalar tekrar değerlendirilmiştir. Bu duruma bağlı olarak, süreç içerisinde ilk etapta belirlenmiş olan temaların bazıları çıkarılmış ya da yeni temalar eklenmiştir. Son aşama olan rapor yazımı aşamasına geçilirken alıntılar ve temalar karşılaştırılmış ve böylece ulaşılan temalar ile bu temaları iyi şekilde yansıttığı düşünülen alıntılar tekrar gözden geçirilmiştir.

3. BULGULAR

Gerçekleştirilen tematik analiz sonucunda beş ana tema ve bu temaların bir kısmına bağlı olan alt temalar elde edilmiştir. Temalar ve alt temalar Tablo 2’de sunulmuştur. Ulaşılan temalar dahilinde yer alan tüm alıntılara yer vermek mümkün olmadığı için raporda ilgili temaları en iyi temsil eden alıntılara yer verilmiştir. Katılımcı isimleri K1-K15 olacak şekilde kodlanarak katılımcılar anonim hale getirilmiştir.

Katılımcıların yaşadığı kayıp söz konusu olduğunda, yas ritüelleri dolayısıyla iki boyutlu bir ilişki modelinin açığa çıktığı görülmektedir. Öncelikle yakını kaybeden kişilerin kaybın ardından ilgili ritüeller aracılığıyla kaybettikleri yakınlarıyla bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişki genel olarak sorumluluğu yerine getirme, veda etme, layık olma gibi durumlarla ifade edilmektedir. Modeldeki ilişkinin ikinci yönü ise yas ritüelleri dolayısıyla kayıp yaşayan kişilerin aile, akraba, yakın ve uzak sosyal çevreleriyle olmak üzere kurdukları kişilerarası ilişkilerde açığa çıkmaktadır. Bu ikinci boyutta yas ritüelleri, sosyal destek ve sorumlulukların paylaşılması gibi açılardan kişinin iyi oluşu için önemli bir işlev görmektedir. Dolayısıyla yas sürecinin kayıp yaşanan andan itibaren makul bir şekilde ilerlemesinin, ifade edilen iki boyutlu ilişki modelinin ritüeller aracılığıyla yürütülmesine bağlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temaları belirlenirken ifade edilen boyutlar esas alınarak bir sıralama oluşturulmuştur. Temalar, yas ritüellerinin işlevi, kişi ve kaybettiği yakının arasındaki ilişki, kişinin sosyal çevresi ile arasındaki ilişki ve son olarak bireysel ve ilişkisel düzeyde yeni sürecin nasıl yapılandırıldığı bağlamında temalar oluşturulmuş ve sınıflandırılmıştır.

Tablo 2. Tema ve Alt Temalar

Temalar	Alt Temalar
1 Pandeminin yarattığı çaresizlik ve mahcubiyet duygusu	
2 Dönüşen gelenekler ve yeni ritüeller	<ul style="list-style-type: none"> • Seyreltilen mekanlar, bireyselleşen pratikler • Yeni bir taziye pratiği ve stratejisi olarak görüntülü konuşma
3 Sosyal destek eksikliğinin ikili ilişkileri zedelemesi	
4 Yasın yeni görünümleri	<ul style="list-style-type: none"> • Ölüm gerçeğini kabullenmenin zorlaşması ve yas sürecinin uzaması • Acının paylaşılabilmesi ve yas sürecinde yalnızlaşma
5 Kayıpla birlikte hayatın yeniden düzenlenmesi	<ul style="list-style-type: none"> • Sosyal destek eksikliğinden sorumluluğun yasal aileye kılması • Sosyal çevreden çekirdek aileye doğru ailenin içe kapanması

3.1. Pandeminin Yarattığı Çaresizlik ve Mahcubiyet Duygusu

Bu temada katılımcıların yaşadığı her iki kayıp sürecinden hareketle yas ritüellerinin anlamına ve önemine ilişkin atıflarına, aynı zamanda bu ritüellerin yerine getirilemediğinde ortaya çıkan duygusal durumlarına yer verilmiştir. Katılımcıların hisleri incelendiğinde, cenazeye katılmamanın ve cenazeyi kalabalıkla uğurlayamamanın yarattığı çaresizlik ve mahcubiyet duygusunun ortak olarak ön plana çıktığı görülmüştür. Kişilerin artık hayatta olmayan yakınlarına karşı bu şekilde yoğun duygular hissediyor olmaları ölen kişi ile ilişkilerini bir şekilde devam ettiriyor olduklarının göstergesidir. Bu durum, yukarıda ifade edilen iki boyutlu ilişkinin ilk kısmına, yani kişinin ritüeller aracılığı ile kaybettiği yakınıyla kurduğu ilişkiye işaret etmektedir.

“Bence bu merasimler ölen kişiye uu bir saygıyı ona hani minnet duygusunu gösteriyor sonuçta o insanı bi daha göremeyeceksin ama o insanın sana kattığı şeyleri düşünüp. Onun son görevi gibi aslında biraz öyle düşünüyorum hani ona yapılması gereken bir şey gibi.” (K6, 25 yaş, kadın)

K6'nın bu ifadeleri Türkiye'de özellikle yakın çevreden birisi vefat ettiğinde cenazeye katılmanın bir vazife ve sorumluluk olarak kabul edildiği kültürel bir anlatının en yalın temsillerinden biridir. Ölen kişiye karşı son görevi yerine getirme olarak değerlendirilen cenazeye katılma, özellikle birinci derece yakınlar için cansız bedeni görme, yıkama, kefenleme, kabre defnetme gibi pek çok pratiği barındırır ve yas sürecinin ilk ve en önemli unsurlarından birisidir (Sağır, 2017). Bu eylem pandemi gibi dışsal bir etkenden dolayı icra edilemediğinde ise K12'nin ifadelerinde de görüldüğü üzere çaresizlik ve acizlik duyguları kaçınılmaz olarak açığa çıkmaktadır:

“Çok hani elimiz kolumuz bağlı, gelemiyoruz. Hani derler ya hayatımda hiç bu kadar çaresiz hissetmedim diye. O şekildi yani çok kötü. Ablam bi köşede orda ağlıyor. Ben bi köşedeyim. Hani bi' şey yapamıyoruz. ... Arabayı alıp gitmeyi düşündüm ben. Gerekirse hani polis durdursun, durmadan gidecektim. Çok hani şey olduk o an biz. Çok çaresiz, çok kötü oldum yani.” (K12, 24 yaş, erkek)

Cenazeye katılma motivasyonu ile birlikte, bu süreçte başka bir kültürel ritüelin cenazenin kalabalık bir grup/cemaat eşliğinde uğurlanması ve defnedilmesi olduğu görülmektedir. K2'nin *“Ölü de kalabalıkla, diri de kalabalıkla. Öyle bir söz vardır hani. Yani böyle düğün de iki kişiyle olmaz cenaze de iki kişiyle olmaz, bütün sevenleriyle işte bütün ee çevresiyle katılımıyla olur.”* ifadeleri cenazede bulunmanın yanı sıra cenaze töreninin kalabalık olmasının da bir beklenti ve sorumluluk olarak kabul edildiğinin göstergesidir. Bu beklenti yerine getirilemediğinde eksiklik ve vefat eden kişiye karşı mahcubiyet duygusu açığa çıkmaktadır.

“Hani böyle sanki değersiz hani böyle sanki hani anneannem tek gitti hani böyle şey derler ya; fakir gibi gitti, yalnız gitti. Hani böyle tek gitti. Çünkü şey önemli bi' şey orda hani mesela işte gittik başında bekliyoruz işte tabutun işte sıra gelecek işte hoca şey yapacak normalde işte musalla taşına gider işte camiye gider orda işte insanlar cemaatle beraber gelir hakkınızı helal edin denir. En azından bi' kitle olur. ... Hani orda anneannem, ben dayım ve hoca. Yani ikimiz kıldık sessiz sessiz. Hani böyle ee hani hakkınızı helal edin deyince helal olsun hani böyle şey gibi oldu yani yetim gibi gitti hani.” (K1, 31 yaş, erkek)

K1'den yapılan yukarıdaki alıntıda dikkat çeken nokta cenaze namazının ve defnin kalabalıklar eşliğinde yerine getirilemediğinde açığa çıkan mahcubiyet duygusu ile durumun *“fakir gibi”* ve *“yetim gibi”* ifadeleriyle betimlenmesidir. Açıkça görüldüğü üzere cenaze ve sonraki pratikler yalnızca cansız bir bedenin toprağa verilmesi eylemi değildir. Ölen kişi ile yakınları arasındaki ilişkinin en yoğun yaşandığı alanlardır. Bu ilişki zedelendiğinde ise çaresizlik, acizlik ve ek olarak mahcubiyet duyguları açığa çıkmaktadır. Patel ve ark. (2022) da Covid-19 döneminde yas sürecini Hindistan örneğinde araştırdıkları nitel bir çalışmada temalardan birini ölüm ve cenaze ritüellerinin aksaması olarak belirlemiş

ve bu durumu dini seremonilerin ve kalabalığın eksikliği ile ilişkilendirmişlerdir. Kaşmir’de gerçekleştirilen benzer bir çalışmada da katılımcılar cenazelerde yüzlerce kişinin dua edişine alışık olduklarını ve iki-üç aile üyesinin bulunduğu uygulamaların kendilerine aciz, dışlanmış ve ayrımcılığa uğramış hissettirdiğini belirtmişlerdir (Hamid ve Jahangir, 2020). Bu durum, cenaze merasiminde kalabalığın öneminin farklı kültürler ve dinlere mensup kişiler için de benzer olduğunu düşündürmektedir.

Pandeminin hayatın neredeyse tüm alanlarındaki işleyişi kesintiye uğrattığı bu süreçten toplu olarak yapılan pek çok pratiği barındıran yas ritüellerinin de etkilenmiş olması yukarıda ifade edildiği üzere kişinin kaybedilen yakınıyla kurduğu ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine engel teşkil ederek negatif duyguların açığa çıkmasına neden olmuştur. Buna mukabil, insanlar birtakım geleneksel ritüelleri dönüştürerek bazılarının yerine yenilerin ekleyerek bu geleneksel ritüellerin varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. Çalışmanın ikinci teması dönüşen bu geleneklere ve beliren yeni ritüellere ayrılmıştır.

3.2. Dönüşen Gelenekler ve Yeni Ritüeller

Pandemiyle birlikte başlayan kısıtlamalar ve virüsün bulaşma potansiyeli dikkate alınarak pek çok pratiğin yeniden düzenlendiği görülmektedir. Bu yeni düzenleme dahilinde, alışık olunan yas ritüelleri az kişi ile de olsa yerine getirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra toplu olarak bir araya gelmenin mümkün olmadığı durumlar için ilgili geleneklerin yeni sosyal medya mecraları aracılığıyla icra edilerek yerine getirildiği görülmektedir. Bu temel alanlar doğrultusunda bu tema iki alt tema altında sınıflandırılmıştır.

3.2.1. Seyreltilen Mekânlar, Bireyselleşen Pratikler

Mensup olunan alt kültüre göre çeşitlilik göstermekle birlikte, cenaze merasimi sonrası devam eden taziye pratiklerinin başında taziye çadırlarının kurulması, belli günlerde mevlid, Kur’an-ı Kerim okunması/okutulması ve bu esnada taziye için gelenlere ikramda bulunulması gibi ritüeller yer almaktadır. Bu ritüellerin kalabalıklarla birlikte, toplu şekilde yürütülmesi oldukça önemsenir. Fakat pandemiyle birlikte ortaya çıkan kısıtlamalar bu pratiklerin de oldukça kısıtlı bir şekilde yapılmasını icbar etmiştir. Bu zorunluluk resmi olarak belli dönemlerde esnetilse bile, virüsün bulaşma riskinden dolayı özellikle kapalı mekanlarda kalabalıkların bir araya gelmesi çok kısıtlı bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir. Dolayısıyla bu yeni süreçte taziye mekanları ve geleneksel taziye ritüelleri yeniden düzenlenmiştir. Sıradaki iki alıntı katılımcıların taziye kabulü esnasındaki farklı uygulamalarını göstermektedir.

“Bizim köye bi’ tane Musa ağacı var bi’ tane meydan. Orda yapılıyordu yedisi. Veya meydan olan her yerde büyük bir şekilde yapılıyordu, masalar koyuluyordu. Öyle olmadı. Ufak bi’ şey yaptılar evin önünde öyle. Ama yine yemekli oldu da şey katılım azdı. Kırkında da mesela şey yapmadılar. Gene böyle mevlit yapmadılar. Kırkında bi’ yere nasıl diyeyim size Kur’an kursuna şey verdiler u yani para verdiler karşılığında. Hayır için bağışta bulundular.” (K12, 24 yaş, erkek)

K12’in ifadelerinden cenaze sonrası taziye ritüellerinin bir şekilde yapılmaya devam ettiği ancak hem taziye mekânının kullanımının hem de ikram pratiklerinin tekrar düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, her ne kadar kalabalık bir ortamda gerçekleştirilen pratiklerden vazgeçilse de özellikle bahçe vb. dış mekân kullanımı söz konusu olduğunda ilgili pratiklerin devam etmesi hususundaki irade dikkat çekmektedir. Diğer yandan vefat eden kişinin ardından “yedisi” ve “kırkı” şeklinde belli günlerde kalabalıklarla ve ikramlar sunularak yapılan ritüellerin yapılamadığı, bunların sadaka ya da bağış gibi başka bir forma çevrilerek vefat eden kişiye karşı sorumluluğun yerine getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. K13’ün aşağıdaki sözleri ise taziye için farklı mekân kullanma imkânının olmadığı durumlarda toplu olarak gerçekleştirilen ritüellerin daha da kısıtlandığını göstermektedir.

“Eve gelen insanlarla ilgili yani belki bir tedirginlik oldu. Bizde de oldu işte. Hani kabul etsek mi etmesek mi? Etmesek olmadı. Olmuyordu. Yani o dönemde işte sürekli işte havalandırmaya, azar azar kişi almaya işte gelen insanları uyarmaya çalıştık yani hani en azından herkes yarım saat dursun gitsin. Sirkülasyon olsun hani bir anda çok kalabalık olmasın dedik.” (K13, 37 yaş, kadın)

Bu sözler, uygulamalardaki değişimlerin yanı sıra virüsün bulaşma tehlikesi ile taziyeye gelenleri ağırlama sorumluluğu arasındaki ikilemi de ifade etmektedir. Bu durumda, toplu ziyaretlerin kabul edilmesi yerine bireysel olarak mekân ve zamanı yeniden organize ederek baş sağlığı dilekleri kabul edilmiştir. Ritüellerin bireyselleşmesi ile ilgili farklı bir örnek de geleneksel pratiklerde kalabalık bir grup ile gerçekleştirilen Kur’an okuma ve mevlid gibi ritüellerin uzaktan ve bireysel olarak yapılmaya başlamasıdır.

“Defin işlemleri yapıldı gerisi bir şey yapılmadı. Taziye de kurulmadı. Biz şey yaptık yani eşimin halasıyla kendi aramızda. Mesela ben aradım görümcelerimi, çocuklarını, kardeşlerini. Yani Cüz verebileceğim insanlara Cüz dağıttım. Hani ona hayır olsun diye, taziyesi kurulmadı kimse okuyamadı diye. O şekil okuttuk yani hatim indirdik. Öyle söyleyeyim. Uzaktan evet tabi hep Fatiha'mızı da bütün hatimlerimizi de ismini koyuyoruz Allah ulaştırсын İnşallah.” (K8, 45 yaş, kadın)

K8'in ifadeleri geleneksel taziye ritüellerinin yakınına vefat eden kişi arasındaki ilişkiyi düzenlemedeki rolünün önemli bir temsilidir. Zira pandemi öncesi dönemde taziye çadırı kurularak kalabalık bir ortamda yapılan ritüeller, artık çadır kurulmasa bile vefat eden kişiye “*hayır olsun*” ve ona “*ulaşsın*” niyetiyle bireysel olarak yerine getirilmiştir. İfade edilen ritüellerin icrasındaki bu ısrar katılımcının vefat eden kişiyle kurduğu ilişkiyi devam ettirme iradesinin bir göstergesidir. Bu bölümdeki alıntılara bir arada bakıldığında, taziye pratiklerini geleneksel formları içinde sürdürme çabasıyla birlikte yeni formların da üretildiği dikkat çekmektedir. Mortazavi ve ark. (2021) İran'da gerçekleştirdikleri benzer bir yas çalışmasında, Covid-19 sürecinde kayıp yaşayan kişilerin Kur'an okuma gibi dini faaliyetleri, bireysel olarak ya da WhatsApp grupları üzerinden yapılan paylaşım ile gerçekleştirdiklerini ve bu sayede rahatlamış hissettiklerini belirtmişlerdir.

3.2.2. Yeni Bir Taziye Pratiği ve Stratejisi Olarak Görüntülü Konuşma

Pandeminin özellikle ilk dönemlerinde, kısıtlamaların çok daha yoğun olduğu ve belirsizliğin had safhada olduğu süreçte bir araya gelinerek icra edilemeyen taziye ritüelleri görüntülü konuşma gibi yeni bir strateji kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

“Taziyeye işte gelemedikleri için insanlar bir süre daha yakında olmak için şey yaptılar. Bir iki tanesi ile görüntülü konuştum mesela kuzenlerimin bazıları ile. Onlar bir araya gelmişler toplanmışlar mesela beni görüntülü aradılar. Nasılsın iyi misin her şey yolunda mı falan diye. Yani mesela o da aslında görüntülü ve online bi' taziye gibi böyle. Hani adına taziye demiyoruz ama bi' 10 dakika 15 dakika konuşuldu ve biraz ağlamalı oldu.” (K1, 31 yaş, erkek)

K1, cenaze sürecinde taziye için bir araya gelemeyen yakınlarıyla görüntülü iletişim kurarak bu şekilde bir taziye ortamı oluşturmuştur. Katılımcının bu durumu “*görüntülü ve online taziye*” olarak betimlemesi pandemi sürecinde beliren bir destek mekanizması olarak online imkanların işlevine işaret etmektedir. Dolayısıyla, kültürel içerikleri farklı olsa da bizzat bir araya gelme, acıyı paylaşma gibi işlevleri olan taziye pratiklerinin fiziksel imkânlar ortadan kalktığında yeni formlar aracılığıyla sürdürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Benzer durum taziye pratikleriyle alakalı olarak yürütülen çeşitli çalışmalarda da ortaya çıkmıştır (Hekimoğlu ve ark., 2022; Erbiçer ve ark., 2023).

Online görüşme bağlamında ortaya çıkan durum, yas ritüellerinin bölümün başlarında bahsedilen iki boyutlu ilişki modelinin ikinci ilişki işlevine işaret etmektedir. Yani, taziye pratiklerinin, yakınına kaybeden kişilerin yakın ve uzak çevrelerinin destek ve dayanışması vasıtasıyla yas sürecinde yaşadıkları acıyı hafifletmelerine yardımcı olduğu görülmektedir. Mortazavi ve ark. (2021) da pratiklerin fiilen yapılamadığı durumlarda bile grup olarak görüntülü telefon görüşmesi ya da cenazenin canlı yayımlanması gibi yeni formlar üretilmesi durumunu “*alternatif uygulamalar sayesinde rahatlatma*” teması altında incelemişlerdir. Bu bulgular bir yandan da yas sürecindeki destek ihtiyacına yönelik önemli bir göstergedir. İfade edilen önemli işlevine rağmen taziye ile açığa çıkan sosyal destek mekanizmasının her zaman görülemediği durumlar da söz konusudur. Bu durumun kişilerarası ilişkilerde uzun vadeli bozulmalara neden olabileceği görülmüştür. Bu bağlamda, katılımcıların sosyal desteğin eksik olduğu durumlara ilişkin anlatıları üçüncü bir tema altında bir araya getirilmiştir.

3.3. Sosyal Destek Eksikliğinin İkili İlişkileri Zedelemesi

Cenaze merasimi ve taziye ziyareti gibi pratiklerinin en önemli işlevlerinin başında sosyal destek gelmektedir (Hamid ve Jahangir, 2020). İlgili alanyazını destekler biçimde bu çalışmada da taziye pratiklerinin bu rolü açığa çıkmıştır. Ancak pandeminin oluşturduğu kısıtlamalar neticesinde sosyal destek sürecinin her zaman beklendiği ölçüde gerçekleşmediği de görülmektedir. Daha önceki alıntılarda, alternatif biçimlerde icra edilmeye çalışılan taziye pratikleri ile sosyal desteğin sağlanmaya çalışıldığına ve bunun önemli bir işlevi olduğuna işaret edilmiştir. Buna karşın “*uzaktan bile olsa*” yerine getirilemeyen taziye ritüelleri, bu ritüellerin ikinci işlevi olarak ifade ettiğimiz taziye sahibi ve sosyal çevresi arasındaki sosyal destek mekanizmalarının güçlenmesine ve dolayısıyla aradaki ilişkinin sağlanabilmesine ket vurmaktadır. Bu bağlamda bu tema altındaki alıntılarda insanların uzaktan sağlanabilecek desteği sağlamadıklarında ortaya çıkan sosyal ve duygusal durumlar açıkça görülmektedir.

“Yani çok akrabalarımız vardı her zaman evimize giren giden işte oturduğumuz işte yemekler yediğimiz eğlendiğimiz akrabalarımız. Ama şu an hiçbirleriyle görüşmek istemiyoruz ve görüşmüyoruz. Çünkü hani hem uı hem şöyle uzaktan bile desteklerini göremedik öyle söylüyim tamam biz uı kovid olmuştuk belki ama sonuçta aramayla da bulaşmıyordu bu hastalık ama o destekleri bile yoktu daha doğrusu.” (K6, 25 yaş, kadın)

K6 uzaktan da olsa desteğe ihtiyacı olduğunu belirttiği bu alıntıda, yakın çevresinden beklediği desteği bir telefonla bile alamadığını ifade etmektedir. “Sonuçta aramayla da bulaşmıyordu bu hastalık” ifadesi bu beklentinin en açık göstergesidir. Diğer bir katılımcı olan K3 de bu konuda benzer tecrübeler yaşamıştır.

“Kimse kimseyle konuşmuyor. Arama bile belki yapmıyorlar yani bizi aramıyorlar sormuyorlar. Yani hatta şunu bile düşündük ya telefonda da bulaşır mı falan hani. Aramaz mısınız yani hani bir sorun bir desteğe ihtiyacınız var mı, bir maddi manevi bir şeye ihtiyacınız var mı? Bunu bile biz bir istedik ama bu şekilde olmadı.” (K3, 25 yaş, kadın)

K3’ün “ya telefonda da bulaşır mı” ifadesi ve K6’nın ifadeleri arasındaki bu benzerlik, kişilerin yoğun sosyal destek beklentisini vurgulamaktadır. Yas ritüellerinin sosyal destek işlevinin pek çok kültürde görülmesi nedeniyle yerelliği aşan bir yönünün olduğu açıktır. Ancak, bu örneklerde görüldüğü üzere bu desteğin bir beklenti ile inşa edilmesi, destek gelmediğinde ise sosyal ilişkilerin zayıflaması özellikle akrabalık ilişkileri etrafında şekillenen kültürel pratikleri göstermesi bakımından önemlidir.

Ek olarak, ifade edilen beklentiler gerçekleştirilmediğinde, fiziki temasın da azalması ile kişilerin yakınlarıyla olan duygusal bağlarının kopma noktasına geldiği görülmektedir. K2’nin yakınları ile ilişkilerinin geldiği durumu anlatırken kullandığı “Sanki şey gibiyiz yani böyle kopmuşuz ayrı ayrı böyle kopuk ya da başka bi’ gurbetteyiz, başka bi’ ülkedeyiz gibi hani böyle” ifadeleri, söz konusu duygusal mesafenin somutlaştığı cümlelerdir. Mortazavi ve arkadaşlarının (2021) araştırmasında da katılımcılar çevrelerindeki pek çok kişinin ölümden uzun süre sonra bile virüs korkusu nedeni ile kendilerine yaklaşmadığını ve bu durum reddedilmiş olma hissetmesine yol açtığını belirtmişlerdir. Görülmektedir ki, yas ritüellerinin farklı formlarda bile olsa gerçekleşmediği durumlarda, yakınına kaybeden kişiler ve onların sosyal çevreleri arasındaki sosyal ve duygusal mesafe büyümektedir. Buna bağlı olarak bölümün başında bahsi geçen iki boyutlu ilişkisel işlev zarar görmektedir. Bu durum kişilerin yas tecrübelerini ve bu süreci yönetme biçimlerini de etkilemiştir.

3.4. Yasın Yeni Görünümleri

Yas ritüelleri gerçekleştirilemediğinde, kişilerin kaybettikleri kişiyle ve ardından kendi sosyal çevreleriyle ilişkilerini sağlıklı bir şekilde düzenleme süreci zorlaşmaktadır. Bu durumun her iki boyuttaki ilişkiler üzerindeki etkisi yukarıdaki temalarda gösterilmeye çalışılmıştır. İlişkisel boyutun yanı sıra yas ritüellerinin kişilerin yas sürecini makul bir şekilde tecrübe edip geride bırakmalarına da yardımcı olduğu açıktır (Mitima-Verloop ve ark., 2021). Bu itibarla söz konusu ritüellerin kısıtlandığı ve alışlagelmiş şekilde gerçekleştirilemediği durumlarda kişilerin yas tecrübelerinin de bundan etkilendiği görülmektedir. Bu tema dahilinde, iki alt temayla birlikte ifade edilen yas tecrübelerine dair anlamlar ele alınmıştır. Başlıkta yer alan yasın yeni görünümü ifadesi, yas ritüelleri başta olmak üzere büyük ölçüde değişen rutinlerin yerine geçen tecrübeler karşılık gelmektedir.

3.4.1. Ölüm Gerçeğini Kabullenmenin Zorlaşması ve Yas Sürecinin Uzaması

Yas ile ilgili kuramsal çerçeve sürecin ölüm gerçeğinin kabullenilmesiyle başladığını göstermektedir (Bowlby ve Parkes, 1970; Kübler-Ross ve Kessler, 2005). Diğer bir ifadeyle bu gerçeğin kabul edilip edilmediği veya ne zaman tam olarak kabul edilebildiğine göre yasın tecrübe edilişi ve sağaltımı değişecektir. Worden’in (2018) yas modelinde de yer alan “kaybın gerçekliğini kabul etme” görevinin yerine getirilebilmesinde kültürel olarak yas ritüellerinin işlevsel katkısı ortaya çıkmaktadır.

“Hani göremiyorum ya. Bir umut sürekli. Görmeyince bir umutla belki diyorum belki onlar yanlış anladı. ... Görmedim çünkü, o anı yaşayamıyorum ya orda. Uzaktan da birilerinin demesine göre çünkü şey yapıyordum, bilgileniyordum ben. Yani o adam bana ne derse. Öldü derse tamam öldü diyecem. Kaldı derse kaldı. Ama işte öldüğünü de kabul edemiyorum.” (K12, 24 yaş, erkek)

K12’nin ifadeleri vefat eden kişinin cansız bedeninin bizzat görülmesinin esasında ölümün kabullenilmesinin ilk ve en önemli aşamalarından birisi olduğunu göstermektedir. Katılımcı, dışarıdan bir kişinin ölüm haberini vermesinin, ölüm gerçeğini kabullenmek için yeterli olmadığını açıkça ifade etmektedir. Başka bir katılımcı olan K6’nın aşağıdaki ifadeleri de benzer bir duruma işaret etmektedir.

“Bi’ de cenazeyi eve getiriyorlardı ilk başta aile görüyor. Hani bi’ şekilde o anda o acısını yaşayabiliyor ama bize öyle bir şey olmadı. Direkt hemen eve getirmeden direkt mezarlığa götürüldü ve defnettik. Bide uumm yıkama, sanırım evet yıkamada görebiliyorsun normalde hani kendin de yıkayabiliyorsun cenazeyi ama koviddan dolayı bizim de öyle bir şey yapmamıza imkân vermediler. O da daha üzücüydü bizim için.” (K6, 25 yaş, kadın)

K6’nın ifadelerinde somutlaşan cenazenin eve getirilmesi ve cansız bedeninin görülmesinin ardından yıkama, kefenleme gibi ritüeller bizzat yakınları nezdinde ölüm gerçeğinin kabul edilmesine yardımcı olmaktadır. Bu süreç işlemediğinde ise alıntılarda açığa çıktığı gibi ilk aşamada ölüm gerçeğinin kabul edilemediği görülmektedir. Bu durum cenaze ritüelleri ile de sınırlı kalmamaktadır. K8’in *“Hani ne bileyim taziyesi kurulmadı diye ben sanki hani onun yaşadığını zannediyorum. Hani çünkü taziyesi kurulursa insan hani biliyor ama hiçbir şey olmadığı için böyle bazen hani gidip inanası gelmiyor.”* cümleleri, taziye evi veya çadırı vasıtasıyla yakınların baş sağlığı dilemesi süreci kesintiye uğrayınca, kaybın kabulünün zorlaştığını açıkça göstermektedir. Hekimoğlu ve ark. (2022), pandemi sürecinde kayıp yaşamış olmanın çıktılarında birinin *“ritüellerin eksikliği nedeniyle kaybın kabullenilememesi ve eksiklik deneyimlenmesi”* olduğunu belirtmişlerdir. Tüm bu bulgular, ilgili ritüellerdeki eksikliklerin nihayetinde yas sürecinin olağan ve beklenen duruma kıyasla daha fazla uzamasına neden olabildiğini göstermektedir.

Yas ritüellerinin kurallar içinde yapılması yakınlarını kaybedenler için belirli bir yapı sunmakta ve yas döneminin bir düzen içinde geçmesini temin etmektedir (Romanoff, 1998). Öte yandan, salgın hastalık gibi afet dönemlerinde hayatın akışının ve rutinlerinin keskin bir şekilde değişmesi ise insanların bu sürecin sonunun ne zaman geleceğini kestirilememelerine neden olmaktadır. Bu durum en görünür haliyle yas sürecinin geride bırakılmasının gecikmesine ve hayatın yeni rutinin oluşmasına engel olmaktadır.

“Çok arayan oldu. Yani saatlerce telefonda konuşmuşluğum vardır. Yani bir kişiyle değil tabii ki. Ama bir süreç boyunca o süre gecikti. Daha da devam ediyoruz dediğim süreçten sonra. ... Şöyle düşününün acı hep taze kalıyor bir yandan. Düşünsenize telefon çalıyor 6 ay süreyle ama bir gün ama iki günde bir ama gün aşırı ama haftada bir. ... Hani sürekli bir acıyı tekrarlama moduna girmiş bulunmuştuk o zaman. ... O yüzden hani o sürecin böyle 6 aya yayılmış olması, 7 ay boyunca insanların tekrardan arayıp da başın sağ olsun demesi biraz rahatsız ediciydi.” (K7, 28 yaş, erkek)

K7’nin ifadeleri, pandemi döneminde bir çeşit uzaktan sosyal destek imkânı olarak daha fazla ön plana çıkan taziye aramalarının çok uzun bir süreye yayılmasının yas tecrübesi bağlamında menfi bir etkisinin de olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle ne zaman biteceği kestirilemeyen ve acının tekrar tekrar yaşanmasına neden olan bu aramaların, K7 için hayatın yeni rutinin oluşmasına da engel olduğu söylenebilir. Her defasında katılımcıyı aynı acıyla yüzleşmeye iten bu süreç, Worden’in (2018) ifadeleriyle, onun *“ölen kişinin bulunmadığı bir çevreye uyum sağlama”* görevini başarıyla yerine getirmesini güçleştirmiştir. Yakının kaybeden kişilerin, kendi kontrolleri dışında acıları üzerine uzun bir süre boyunca konuşmak durumunda kalmaları ne kadar olumsuz etki yaratmışsa, bu acılar üzerine konuşacak kimseyi bulamamaları ve dolayısı ile acılarını ifade edememeleri de aynı derecede etki etmiştir.

3.4.2. Acının Paylaşılabilmesi ve Yas Sürecinde Yalnızlaşma

Bu temada, katılımcıların yas ritüelleri vasıtasıyla yakınları ile bir araya gelerek elde edebilecekleri duygusal destek sağlanamadığında onlar için ortaya çıkan anlamlar aktarılmıştır.

“Ne cenazeyi gördüm ne cenaze evindeyim ne çocuklara sarıldım ne kardeşlerime sarıldım ne onların acısını gördüm ne onlar benimkini gördü, görmeden geçti böyle. Telefon görüşmesi de çok fazla şey yapmıyor insanı hani telefonda baş sağlığı diledim, acılarını paylaşmaya çalıştım ama öyle gidip görmek gibi orda yaşamak gibi olmuyor.” (K2, 55 yaş, kadın)

K2’nin ifadelerinde fiziksel ve duygusal temas eksikliğinin etkileri görülmektedir. Katılımcıya göre, eksik olan ritüellerin yerine ikame edilmeye çalışılan pratikler olsa da bu şekilde acının olması gerektiği gibi paylaşılması ve bu ortak tecrübeye dahil olabilmek mümkün görünmemektedir. K14’nin aşağıdaki ifadeleri de yas sürecinde yalnızlaşma duygusunun yoğun bir biçimde hissedildiği örneklerden birisidir.

“Bak demin babamın cenazesini anlattım ağlamadım. Neden çünkü hep aile desteği, hep birileri. Hiç yalnız kalamadım, hiç. Yani evet zor olmasına rağmen yanında birilerinin olması güç veriyordu. Korona illeti öyle bir şey ki yapayalnızsınız. Hiç yani ne yakınınız ne sevdiğiniz. Yani yapamazlar, gelemezler” (K14, 34 yaş, kadın)

Her iki örnek de açıkça görüldüğü üzere katılımcıların bir kısmı için yas ritüellerinin eksikliğiyle duygularını, acılarını paylaşmak gibi bir imkândan mahrum kalmak yalnızlaşmayı beraberinde getirmektedir. Hamid ve Jahangir'in (2020) gerçekleştirdiği nitel çalışmada da katılımcılar yas sürecinde yalnızlaştıkları belirtmiş ve bu durum araştırmacılar tarafından "izolasyonda yas" teması altında sunulmuştur. Aslında Covid-19 pandemisinden önce gerçekleştirilen çalışmalar yas sürecinde kişilerin yalnızlığa karşı hassaslığının arttığını göstermektedir (Vedder ve ark., 2022). Dolayısı ile pandeminin getirdikleriyle birlikte yas sürecinde yalnızlaşmanın daha da artması alanyazın ışığında beklenen bir durumdur. Yine Worden'in (2018) temel yas süreci görevleri bağlamında düşünüldüğünde, yas sürecinde yalnızlaşmanın kişileri duygularını ifade edip "yasın acısını işleme" gibi önemli bir aşamayı gerçekleştirilememesi riskiyle karşı karşıya bıraktığı fark edilmektedir.

Yas süreci boyunca yaşanan tecrübe ve sürecin işleyişinde karşı karşıya kalınan değişiklikler katılımcıların yaşadıkları kaybın ardından hayatlarının yeniden düzenlenmesi sürecini de etkilemiştir. Bu bağlamda hem sosyal ilişkiler hem de yas süreci zorunlu olarak yeniden düzenlenmiştir. Bahsi geçen durumlara dair ortaya çıkan anlamlar sıradaki tema ve alt temalar ile ortaya konmuştur.

3.5. Kayıpla Birlikte Hayatın Yeniden Düzenlenmesi

Yas sürecinin ne şekilde atlatıldığı, kişilerin yaşadıkları kayıp sonrasında yeni hayatlarını nasıl anlamlandırıp düzenleyecekleri ile yakından ilişkilidir. Bowlby ve Parkes (1970), yas sürecinin son adımını yeniden inşa ve iyileşmeyi içeren yeniden yapılanma aşaması olarak görmektedir. Covid-19 tedbirlerine bağlı olarak ortaya çıkan dayanışma eksikliğinde yas sürecindeki kişiler pek çok sorumluluğun yükü altına girmiş ve odaklarını bu duruma çevirmek zorunda kalmışlardır. Özellikle kayıp nedeninin Covid-19 olduğu durumlarda virüs bulaşması korkusu yüzünden kişiler yasal uygulamaların ötesinde de destekten mahrum bırakılmış; hatta komşularından ve akrabalarından düşmanca olarak algılanabilecek tepkiler görebilmişlerdir (Patel ve ark. 2022). Toplumsal bağların çeşitli nedenlerle zayıflaması, yas döneminde daha sık bir arada olabilen çekirdek aile ile bağların güçlendirilmesi ile dengelenmeye çalışılmıştır. Bu açılardan yas sürecinde karşılaşılan sosyal destek eksikliğinin, uzun vadede yapılandırılan yeni yaşam düzeni üzerinde de güçlü etkileri olduğu görülmektedir.

3.5.1. Sosyal Destek Eksikliğinde Sorumlulukların Yaslı Aileye Kalması

Yas ritüellerinin önemli işlevlerinden birisi olan dayanışmanın eksikliği, üçüncü temada ortaya çıktığı üzere yakını kaybeden kişiler ve sosyal çevresi arasındaki ikili ilişkileri zedelemiştir. Bunun yanı sıra, kültürel olarak cenaze ve sonrasındaki pek çok işin yakınlar tarafından yürütüldüğü bir ortamda, bu imkânın ortadan kalkması nedeniyle tüm bu sorumlulukların yaslı aileye kaldığı görülmüştür. Bu durum, ölen kişinin en yakınlarının yani yas sürecini yoğun şekilde yaşaması beklenen kişilerin duygusal zorlanmalarının en güçlü olduğu dönemde çeşitli sorumluluklar altına girmeleri zorunluluğuna neden olmuştur.

"Türk yapısında da öyledir ya işte ailenin dayısı yapar ya amcası yapar ya işte birinci derece en çok ağlayan en çok etkilenen kişi yapmaz ki hani o bi' de onunla uğraşmasın diye ama bizim hani öyle bi' şeyimiz olmadı, şansımız olmadı. Şimdi orda zaten bi' yasınız var bi' acınız var bi' şey yaşamaya çalışıyorsunuz bi' de yapmanız gerekenler var bi' de onlarla uğraşıyorsunuz. ... Yani onlar ister istemez kimse gelmediği için size kalıyor onun da görevi. Bir de onunla uğraşma süreci var yani burada bürokratik işlemleri yapmak da dolayısı ile size kalıyor." (K1, 31 yaş, erkek)

K1'in ifadelerinde de görüldüğü üzere katılımcılar toplumsal olarak dayanışma göremedikleri bu zorlu süreçte, destekten mahrum kalmanın yarattığı duygusal eksikliğin yanında cenaze ve sonraki süreçteki zorunlu işlerin yükümlülüğünü de üstlenmek durumunda kalmışlardır.

"Yani ben çok acıda kalmayı tercih eden bir insan olmadım. İşte orada kalayım günlerce evden çıkmayayım, hayat da çok bana bunu tanımadı aslında. Yani öyle bir şansım da çok olmadı. Yani iki kardeşiz öbür kardeşimin çok anlayabileceği işler değildi. Benim lokomotif olmam gerekti." (K13, 37 yaş, kadın)

Pandemi sürecinde hem annesini hem de babasını kaybetmiş olan K13, bu sözler ile çevresinde sorumlulukları yerine getirme açısından destek olabilecek kimse bulunamadığı için, hayatın akışına uyum sağlamaya çalıştığı dönemde yapılması gereken işleri ön planda tutmak zorunda kaldığını ifade etmektedir. Katılımcıların ifadeleri ile yalın bir şekilde ortaya koyulan bu durum, gündelik hayatın acının sağaltımı yerine sorumlulukları önceleyerek yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.

3.5.2. Sosyal Çevreden Çekirdek Aileye Doğru Ailenin İç Kapanması

Çalışmada gündelik hayatın yeniden düzenlenmesi bağlamında ortaya çıkan başka bir anlam da yakın çevrenin desteğinden mahrum kalan aile üyelerinin sosyal ilişkilerini aile içinde sınırlandırarak yürütmeye başlamış olmalarıdır.

“Taziye den hemen sonra değil de belirli bir süre şeklinde ilerleyip işte teyzeler arasında, dayılar arasında böyle daha az görüşmeler olmaya başladı. Eee ne bileyim u yani bu tür uzaklaşmalar oluyor biraz. Kendi ailemin içinde değil ama sülalede böyle. Bu tür uzaklaşmalar yaşandı yani.” (K11, 23 yaş)

K11’in sözleri de taziye sonrası süreçte uzak akrabalarından uzaklaşıldığının fakat çekirdek ailede böyle bir durumun yaşanmadığının bir ifadesidir. K2 ile yapılan görüşmeden alınan aşağıdaki alıntı ise akrabalarından uzaklaşma durumunun daha keskin ve daha kalıcı bir biçimde yaşandığını göstermektedir.

“Annem babam ve kardeşim ve dedemle birbirimize daha çok bağlandık. Tabi ki de birbirimizi çok seviyorduk ama bu yastan sonra birbirimize çok da sıkı sarıldık çünkü bizim dışımızdaki hiçbir akrabamız yanımızda olmadı bu yüzden kendi aramızda çok bağlandık ama çoğu akrabamızla da bağlarımız koptu kesinlikle onlarla görüşmeyi bıraktık.” (K2, 55 yaş, kadın)

K2, uzak akrabaları ile bağlarının tamamen koptuğunu dile getirmiştir. Bunun yanı sıra kişilerarası alanın aile üyeleriyle kurulan bağların daha da güçleneceği şekilde yeniden düzenlendiği görülmektedir. K2’nin *“Hiç görüşmüyoruz kimseyle. Evimizde oturuyoruz böyle alışverişimizi yapıyoruz, televizyonumuzu izliyoruz.”* sözleri de aile üyelerinin sosyal hayatın akrabalık, komşuluk gibi ilişki biçimlerinin ürettiği çok boyutlu bir ilişki yerine kendi içine kapanan tek boyutlu bir ilişkiyi tercih ettiklerini veya etmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Yas sürecinde çoğunlukla mecburi olarak yalnız bırakılan ailelerin bu süreci kendi içlerinde atlatmış olmaları, toplumsal ilişkiler ağındaki konumlarında kalıcı etkiler yaratmış görünmektedir. Bu durum, kişilerin geniş aile ile ya da uzak tanıdıklar ile bağlarını zayıflatırken aile içi bağları güçlendirmiş, böylece ilişkilerin yoğunluğu toplumdaki aileye doğru kaymıştır.

Temalara bir bütün olarak bakıldığında yas ritüellerinin alışlagelmiş olduğu gibi yerine getirilememesinin en büyük etkisinin ilişkiler üzerinde olduğu görülmektedir. İlk olarak, kişilerin kayıptan sonra da ölen yakınları ile ilişkilerini devam ettirdikleri ve onlara karşı bir sorumluluk duygusu taşıdıkları açığa çıkmıştır. Öte yandan, ritüellerin gerçekleştirilmesindeki eksikliklerin bu sorumluluk duygusu aracılığı ile acizlik ve çaresizlik hissine neden olduğu görülmüştür. Bu durum bölümün başında önerilen iki boyutlu ilişki modelinin kaybedilen kişi ile kurulan ilişki boyutunun içeriğini sunmaktadır. Bulgularda sunulan diğer temalar ise bir bütün olarak yas ritüelleri üzerinden kurulan kişilerarası ilişkilerdeki değişimleri tanımlamaktadır. Cenaze ve taziye ritüellerinin kalabalıktan yoksun şekilde gerçekleştirilmesi ya da tamamı ile bireyselleşmesi, bir araya gelişin yerini görüntülü konuşmaya bırakması, beklenen ama alınmayan sosyal desteğin ilişkileri zedelemesi, acının paylaşılmasının ve birbirinin acısına şahit oluşun azalması sonucu açığa çıkan yalnızlaşma ve son olarak çekirdek aile ilişkileri güçlenirken görece uzak ilişkilerin iyice zayıflaması durumları ile ilişkili tema ve alt temalar kişilerin kayıp sonrası kurduğu kişilerarası değişimin içeriğini oluşturmaktadır. Ölüm gerçeğini kabullenmenin zorlaşması ve yas sürecinin uzaması alt teması ise ritüellerin yas sürecine doğrudan etkisini açık bir şekilde göstermektedir.

Klass (2001), cenaze merasimi başta olmak üzere kadim ritüellerin, devam eden bağları yönetmek için iyi geliştirilmiş kültürel yapılar olduğunu söylemiştir. Araştırmanın bulguları da kişilerin yas ritüelleri üzerinden kurduğu iki boyutlu ilişkinin yas sürecinin nasıl ilerleyeceği konusunda belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Kişinin hem ölen kişi ile hem de ilişki içinde bulunduğu yakınları ile ilişkisi yas ritüellerinden etkilenmektedir ve bu etki yas sürecinin tüm gidişatını düzenleme işlevine sahiptir. Bunun yanı sıra kayıptan sonra bireysel ve ilişkisel düzlemde hayatın nasıl yeniden yapılandırılacağına da büyük ölçüde yas ritüelleri aracılığı ile belirlendiği açığa çıkmıştır.

4. SONUÇ

Covid-19 pandemisi sürecinde Türkiye’de yaşanan kısıtlamalar nedeniyle yakınlarını kaybeden kişiler cenaze merasimleri ve taziye pratiklerini alışlagelmiş şekilde gerçekleştirilememişlerdir. Bu çalışma kapsamında, gerçekleştirilemeyen bu ritüellerin kayıp yaşayan kişiler üzerindeki etkileri anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Çalışmada ortaya çıkan bulguları, kayıp yaşayan kişinin ölen kişi ile ilişkisi ve hayatta kalan yakınları ile ilişkisi şeklinde iki boyut altında ifade etmek mümkündür. Bu iki ilişkisel süreç birbirinden keskin hatlarla ayrılmamakta iç içe geçmiş süreçler olarak tarif edilebilmektedir. Ölen kişi ile kurulan ilişkide temel olarak ölen kişiye karşı olan sorumlulukları yerine getirmekten, kişinin hak ettiği değeri

layığıyla gösterebilmekten ve en nihayetinde vedalaşma süreçlerinin yaşanmasından bahsedilebilir. Bu ilişkisel boyutta kişinin ölüm gerçeğiyle yüzleştiği ritüellerin, kaybın anlamlandırılması ve kabulü açısından önem teşkil ettiği görülmüştür.

Türkiye’de vefat eden kişinin ardından gerçekleştirilen gelenekler yaygın olarak kişiye karşı yapılması gereken son görev olarak değerlendirilmektedir (Hansu, 2007). Ayrıca, yaşanan kaybın ardından yerine getirilen ritüeller ve düzenlemeler ölen kişiye verilen değer göstergesi olarak görülmektedir. Araştırma bulgularında bakıldığında, bazı katılımcıların (K6, K12, K2, K1, K10) acizlik, mahcubiyet, eksiklik gibi duygular deneyimlediği görülmektedir. Ortaya çıkan bu duygulanımların kayıp yaşamının getirdiği çaresizliğe ek olarak önemli bir sorumluluk olarak görülen cenaze ve taziye pratiklerinin gerçekleşmemesi gibi faktörlerden kaynaklandığı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Hekimoğlu ve ark. (2022) da benzer şekilde pandemi döneminde yaşanan yas süreci hakkındaki araştırmada yas sürecini kolaylaştırması için ritüellere yapılan atıflardan birinin görevi yerine getirmek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuçların yasin ölen kişi ile ilişki boyutunun bir parçası olduğu düşünülmektedir.

Pandemi döneminde kayıp yaşayan kişiler ölen kişinin cansız bedenlerini görememişler; ölünün bedeninin yıkanması, helallik alınması, dualar eşliğinde defnedilmesi gibi süreçleri yaşayamamışlardır (K2, K6, K12). Alanyazındaki çalışmaların gösterdiği gibi kayıpla yüzleşme ritüellerinin gerçekleştirilmemesi sağlıklı bir yas deneyiminin yaşanması önünde engel teşkil etmektedir (Castle ve Phillips, 2003; Mitima-Verloop vd., 2021). Kaybın ardından ölümün kabullenilmesi için ritüellerin merkezi rolü bu çalışmanın da önemli bulguları arasındadır. Cenaze merasimi ve taziye ritüellerinin gerçekleşmemesi kişinin kayıp yaşadığını kabullenememesi, inkâr etmesi gibi durumlarla sonuçlanmıştır (K6, K8, K12). Bu anlamda yüzyıllardır kuşaktan kuşağa aktarılarak devam eden yas ritüellerinin, geride kalan kişilerin hayata kaldıkları yerden devam edebilmeleri açısından işlevsel bir yerde konumlandığı düşünülmektedir.

Bu çalışmada elde edilen bulgulardan biri de yaşadığı kaybın ardından yas ritüellerinin büyük bir kısmını uygulayamayan kişilerin, yeni taziye pratikleri üretmiş olmalarıdır. Bu durum, kişilerin yas tutma alışkanlıklarını bir şekilde devam ettirmeye gayret ettiklerini göstermektedir. Türkiye’de gerçekleştirilen benzer konudaki diğer araştırmalarda da (Hekimoğlu vd., 2022; Erbiçer vd., 2023) gerçekleştirilemeyen ritüelleri telafi çabasına dikkat çekilmiştir. Bu çalışmalarda benzer bulgulara ulaşması, kültürümüzde taziye ritüellerinin yas sağaltımı açısından kilit bir noktada olduğunu düşündürmektedir. VanderWee (2020) güncel bir çalışmada, kişilerin dini toplantılardan uzak kalmasının sosyal bağlılıktaki kayıp sürecine dair olumsuz etkilerine değinmiştir. Bu çalışmada da Covid –19 pandemisi sürecinde yakınlarını kaybeden bazı katılımcıların (K2, K6) çevrelerinden bekledikleri sosyal desteği göremedikleri ve buna bağlı olarak ikili ilişkilerinde kırılmalar yaşadıkları görülmüştür. Ayrıca, işlevsel yas tutma mekanizmalarının ortadan kalkışının katılımcılarda yalnızlaşma, acıyı deneyimleyip aşma, kaybın yarattığı parçalanmış ruh halini yeniden organize edip hayata devam edebilme kapasitesinin azalması gibi sonuçlara sebebiyet verdiği görülmektedir (K14, K13). Bununla birlikte sosyal desteğin çökmesi ve tüm sorumluluğun yaşlı kişilerin üzerine yüklenmesinin; hissedilen olumsuz duyguların derinliğini arttırdığı, tüm bu sorumluluk ve duygularla aynı anda başa çıkmaların zorlaştığı anlaşılmaktadır. Bu bulgular, Worden’in (2018) sosyal destek mekanizmalarının ortadan kalkmasının ve yas sağaltımını sağlayan kaynaklardan yoksunluğun yasin şiddetini ve süresini etkileyeceği görüşü ile uyumludur.

Worden’in (2018) önerdiği yas modeline göre, ölen kişinin yokluğunda yas sürecinin aşılması için hayatın yeniden organize edilebilmesi önemlidir. Çalışmada, aile dışındaki sosyal çevreleri ile iletişimleri ve fiziksel olarak bir araya gelme imkanları kısıtlanan kişilerin (K2, K11) aile bireyleriyle yakınlıklarının ve duygusal paylaşımlarının arttığı görülmüştür. Taziye ritüellerinin gerçekleşemeyişi ve sosyal kaynakların kısıtlılığı sebebiyle kayıpla baş etmekte zorluk yaşayan bireyler, aile içi ilişkilerin kuvvetlendirilmesine ve duygusal paylaşımların aile bireyleri arasında ifade edilmesine yönelmişlerdir. Başka bir deyişle, kayıpla baş etme yöntemi olarak aile içi kaynakları daha fazla kullanmaya başlamışlardır. Yaşanılan deneyimin bu yönünün daha uzak sosyal ilişkilerdeki bağlar zayıflarken aile içi bağların kuvvetlenmesine katkı sağladığı düşünülmektedir.

Çalışmadaki örneklem grubunda çeşitli yaş gruplarına mensup, Türkiye’nin farklı şehirlerinde yaşayan ve farklı yerel kültürleri temsil eden katılımcılara yer verilmiştir. Türkiye’de gerçekleştirilen benzer bir araştırmada 45-65 yaş aralığındaki kişilerin dini ve kültürel ritüellerle diğer yaş gruplarıyla kıyaslandığında daha ilişkili olduğu düşünülerek bu yaş aralığındaki bireyler ile çalışıldığı görülmektedir (Hekimoğlu ve ark., 2022). Bu araştırmada ise çok daha geniş bir yaş aralığı belirlenmiş ve 23 yaşından 58 yaşına kadar çeşitli yaşlardaki katılımcılardan veri toplanmıştır. Çalışma sonucunda, yalnızca geçiş dönemi olarak ifade edilen 45-65 yaş grubu için değil, çalışmaya katılan farklı yaş gruplarından katılımcıların hayatlarında dini

ve kültürel ritüellerin önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Dolayısıyla çalışmamız vasıtasıyla söz konusu ritüellerin kültürel olarak daha katmanlı ve geniş ölçekli bir anlamının olduğu görülmüştür. Çalışmanın bu açıdan Türkiye’de yas ritüellerinin işlevselliğinin anlaşılmasında alanyazına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Diğer yandan, bu bulgular dini ve kültürel ritüellerin yas sürecindeki anlamı ve etkisinin daha geniş kapsamlı bir şekilde araştırılacağı araştırmalara olan ihtiyaca da işaret etmektedir.

Araştırmamıza katılan kadın katılımcılardan ikisi (K5, K13) taziye ritüelleri kapsamındaki yemek yapmak, taziye evini temiz tutmak, taziyeye gelen kişilere hizmet etmek gibi görevlerin kadınlara bırakılması nedeniyle yas sağaltımın zorlaştığını ifade etmişlerdir. Bu ifadeler yas ritüellerinin hayata geçirilmesi noktasında, yas sürecinin toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında da değerlendirilebileceğine ilişkin bir fikir doğurmuştur. Fakat diğer kadın katılımcılarda benzer ifadelere rastlanmaması yas ritüellerine ilişkin sorumlulukların yas sürecine etkisinde toplumsal cinsiyet rollerinin tek bir değişken olarak etki etmeyebileceğini; bununla birlikte mekânsal farklılıkların ve kısıtlılıkların da etkisinin olabileceğini düşündürmektedir. Elde edilen verilerin yetersiz olması ve araştırmanın kapsamı göz önünde bulundurularak bu bulgular araştırma sonuçlarına dahil edilmemiştir. Gelecek çalışmalarda bu konunun daha geniş kapsamlı bir şekilde ele alınması önerilmektedir.

Sonraki çalışmalara dönük yukarıda ifade edilen tekliflere ek olarak Türkiye’de farklı dini ve kültürel gruplarla yürütülecek çalışmaların yapılması da önem arz etmektedir. Böylece yas ritüelleri bağlamında Türkiye’deki dini ve kültürel farklılıkların çeşitliliği, benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarılabilecektir. Yas ritüellerinin yerine getirilemediğinde ortaya çıkan durumların özellikle klinik psikolojiye bakan tarafı bu çalışmanın sınırlarının dışında yer almaktadır. Ancak, ilgili ritüellerin yerine getirilemediğinde ortaya çıkan durumların klinik bakış açısıyla yeni araştırmalara konu olması, gerektiğinde kültüre duyarlı müdahale çalışmalarının tasarlanmasının alanyazına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aguiar, A., Pinto, M. ve Duarte, R. (2022). A qualitative study on the impact of death during COVID-19: Thoughts and feelings of Portuguese bereaved adults. *PLoS ONE*, 17(4), 1-11. <http://doi.org/10.1371/journal.pone.0265284>
- Aksoz-Efe, I., Erdur-Baker, O. ve Servaty-Seib, H. (2018). Death rituals, religious beliefs, and grief of Turkish women. *Death Studies*, 42(9), 579-592. <http://doi.org/10.1080/07481187.2017.1407379>
- Alford, J. W. ve Catlin, G. (1993). The Role of Culture in Grief. *The J Soc Psychol*, 133(2), 173-184. <https://doi.org/10.1080/00224545.1993.9712135>
- Bowlby, J. ve Parkes, C. (1970). Separation and loss within the family. E. J. Anthony (Ed), *The Child in His Family* (s. 25-45) içinde. Wiley.
- Braun, V. ve Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <http://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N. ve Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, 14(20), 912-920. <http://doi.org/10.2139/ssrn.3532534>
- Castle, J. ve Phillips, W. L. (2003). Grief Rituals: Aspects That Facilitate Adjustment to Bereavement. *Journal of Loss and Trauma*, 8(1), 41-71. <http://doi.org/10.1080/15325020305876>
- Chen, R. (2022). Social support as a protective factor against the effect of grief reactions on depression for bereaved single older adults. *Death Studies*, 46(3), 756-763. <http://doi.org/10.1080/07481187.2020.1774943>
- Çelik, F. ve Gündüz, N. (2020). Covid 19 pandemisinde yas. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23(Ek 1), 99-102. <https://doi.org/10.5505/kpd.2020.15807>
- Davies, B., Spinetta, J., Martinson, I., Mcclowry, S. ve Kulenkamp, E. (1986). Manifestations of Levels of Functioning in Grieving Families. *Journal of Family Issues*, 7(3), 297-313. <http://doi.org/10.1177/019251386007003005>
- Dikmen, R. B. (2021). *Hinduizm ve Budizm’de cenaze ritüelleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.

- Erbıçer, E. S., Metin, A. ve Dogan, T. (2023). Grief and mourning in Covid-19 pandemic and delayed business as a new concept. *Culture ve Psychology*, 29(1), 3-26. <http://doi.org/10.1177/1354067X221118921>
- Ersoy, R. (2002). Türklerde ölüm ve ölü ile ilgili rit ve ritüeller. *Millî Folklor*, 14(54), 86-101.
- Hansu, R. (2007). *Sünnet'te ve geleneğimizde cenaze merasimlerinin birbirine uygunluğu meselesi: Bingöl örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. T. C. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Hamid, W. ve Jahangir, M. S. (2022). Dying, Death and Mourning amid COVID-19 Pandemic in Kashmir: A Qualitative Study. *Journal of Death and Dying*, 85(3), 690-715. <http://doi.org/10.1177/0030222820953708>
- Hekimoğlu, E. C., Bilik, M. Z., Uçurum, S. B., Erten, İ. ve Can, D. (2022). Pandemiye Yas: Dini ve Kültürel Ritüellerini Yerine Getiremeyen Bireylerin Deneyimleri. *Psikoloji Çalışmaları*, 42(2), 319-364. <http://doi.org/10.26650/SP2021-899771>
- Kaufman, S. R. ve Morgan, L. M. (2005). The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life. *The Annual Review of Anthropology*, 34, 317-341. <http://doi.org/10.4324/9781315249360-40>
- Klass, D. (2001). Continuing bonds in the resolution of grief in Japan and North America. *American Behavioral Scientist*, 44(5), 742-763. <http://doi.org/10.1177/00027640121956476>
- Klein, S. ve Alexander, D. (2003). Good grief: A medical challenge. *Trauma*, 5(4), 261-271. <http://doi.org/10.1191/1460408603ta292oa>
- Kübler-Ross, E. ve Kessler, D. (2005). *On grief and grieving: Finding the meaning of grief through the five stages of loss*. Scribner.
- Lobb, E. A., Kristjanson, L., Samar, M., Leanne, M., Georgia, K. B. ve Halkett, A. D. (2010). Predictors of complicated grief: A systematic review of empirical studies. *Death Studies*, 34(8), 673-698. <http://doi.org/10.1080/07481187.2010.496686>
- Mitima-Verloop, H. B., Mooren, T. T. ve Boelen, P. A. (2021). Facilitating grief: An exploration of the function of funerals and rituals in relation to grief reactions. *Death Studies*, 45(9), 735-745. <http://doi.org/10.1080/07481187.2019.1686090>
- Mortazavi, S. S., Shahbazi, N., Taban, M., Alimohammadi, A. ve Shati, M. (2021). Mourning During Corona: A Phenomenological Study of Grief Experience Among Close Relatives During COVID-19 Pandemics. *Journal of Death and Dying*, 0(0), 1-21. <http://doi.org/10.1177/00302228211032736>
- Mulrain, R. (1993). Bereavement, race and culture. *Bereavement Care*, 12(3), 33-35. <http://doi.org/10.1080/02682629308657315>
- Nolen-Hoeksema, S., Larson, J. ve Larson, J. M. (1998). *Coping With Loss*. Routledge. <http://doi.org/10.4324/9780203774366>
- Patel, P. S., Desai, N. D., Shah, S. H. ve Shah, S. N. (2022). Lived Experiences of Bereaved Family Members During COVID-19 Pandemic in a Tertiary Care Hospital With Special Reference to Imposed Restrictive COVID Guidelines-a Qualitative Study. *Journal of Death and Dying*, 0(0), 1-17. <http://doi.org/10.1177/00302228221075207>
- Reimers, E. (1999). Death and identity: Graves and funerals as cultural communication. *Mortality*, 4(2), 147-166. <http://doi.org/10.1080/713685976>
- Retief, F. P. ve Cilliers, L. (2010). Burial customs, the afterlife and the pollution of death in ancient Greece. *Acta Theologica*, 26(2), 44-61. <http://doi.org/10.4314/actat.v26i2.52560>
- Romanoff, B. D. (1998). Rituals and the Grieving Process. *Death Stud.* 22(8), 697-711. <http://doi.org/10.1080/074811898201227>
- Rosenblatt, P. C. (2008) Grief across Cultures: A Review and Research Agenda. M. S. Stroebe, R. O. Hansson, H. Schut ve W. Stroebe (Ed.), *Handbook of Bereavement Research and Practice: Advances in Theory and Intervention* (s. 207-222) içinde. American Psychological Association.
- Sami, S. (2021). Covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireylerde yas süreci ve dini başa çıkma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 1(55), 421-444.

- Sağır, A. (2017). *Ölüm sosyolojisi*. (2. Baskı). Phoenix Yayınevi.
- Shuchter, S. R. ve Zisook, S. (1993). The course of normal grief. M. S. Stroebe, W. Stroebe ve R. O. Hansson (Ed.), *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention* (s. 23–43) içinde. Cambridge University Press. <http://doi.org/10.1017/CBO9780511664076.003>
- Silverman, G. S., Baroille, A. ve Hemer, S. R. (2021). Culture and grief: Ethnographic perspectives on ritual, relationships and remembering. *Death Studies*, 45(1), 1-8. <http://doi.org/10.1080/07481187.2020.1851885>
- Social Science in Humanitarian Action Platform. (2020). Dying, bereavement and funerary practices in relation to COVID-19. <https://www.socialscienceinaction.org/resources/key-considerations-dying-bereavement-mortuary-funerary-practices-context-covid-19/>
- Stroebe, M. ve Schut, H. (1998). Culture and grief. *Bereavement Care*, 17(1), 7-11. <http://doi.org/10.1080/02682629808657425>
- VanderWeele, T. J. (2020). Love of neighbor during a pandemic: Navigating the competing goods of religious gatherings and physical health. *J. Relig Health*, 59(5), 2196-2202. <http://doi.org/10.1007/s10943-020-01031-6>
- Vedder, A., Boerner, K., Stokes, J. E., Schut, H. A. W., Boelen, P. A. ve Stroebe, M. S. (2022). Systematic review of loneliness in bereavement: Current research and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 43, 48-64. <http://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.06.003>
- Worden, J. W. (2018). *Grief counselling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner* (5. Baskı). Springer Publishing

Ek 1. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

- **Demografik bilgilere ilişkin sorular**

1. Yaşınız:
2. Cinsiyetiniz:
3. Yaşadığınız yer:
4. Kaybettiğiniz ilk yakınınızın yakınlık derecesi:
5. Koronavirüs nedeniyle kaybedilen yakınınızın yakınlık derecesi:
6. Koronavirüs nedeniyle kaybedilen yakınınızın vefatından sonra geçen süre:

- **Covid-19 süreci öncesindeki cenaze merasimleri ve bu merasimlerin ardından yürütülen taziye ritüellerine ilişkin sorular**

7. İlk yakınınızın kaybını düşünürseniz, o zaman yapılan cenaze merasimleri nasıldı? Hatırladığınız kadarıyla biraz anlatabilir misiniz?
8. Yaşadığınız yerde katıldığınız cenaze merasimlerinde karşılaştığınız farklı uygulamalar var mıydı?
9. Cenaze sonrası başlayan tüm taziye sürecini düşünürseniz, ilk yakınınızı kaybettiğinizde cenaze sonrasında hangi merasimler, nasıl merasimler gerçekleşti? Bu süreçte taziyeler nasıl olurdu? Hatırladığınız kadarıyla biraz anlatabilir misiniz?
10. Covid-19 öncesi katıldığınız diğer cenaze sonrası merasimleri düşünürseniz, nasıl uygulamalar ile karşılaştınız?
11. Katıldığınız cenaze sonrası merasimlerde karşılaştığınız ve size farklı gelen uygulamalar var mıydı?
12. Cenaze ve sonrasındaki merasimlerinin kültürünüzdeki yerini düşündüğünüzde, bu merasimler sizin için ne anlam ifade ediyordu? Ne tür işlevleri vardı?

- **Koronavirüs nedeniyle kaybedilen yakının cenaze merasimi ve sonrasındaki taziye ritüellerine ilişkin sorular**

13. Covid-19 pandemisi sürecinde kaybettiğiniz yakınınızın cenaze merasimi nasıl gerçekleşti? Cenaze töreninizi anlattığımız geleneklere göre düzenleyebildiniz mi?
14. Kültürünüzdeki taziye geleneklerini ya da uygulamalarını Covid-19 sürecinde gerçekleştirebildiniz mi? Sizce Covid-19 sürecinde farklı olan neydi?
15. Bu süreçte yakınlarınızla ilişkileriniz nasıldı? Onlarla daha önce olduğu gibi bir araya gelebildiniz mi? Onlardan destek alabildiniz mi?

- **Covid-19 süreciyle birlikte değişen patiklerin ve sosyal ilişkilerin duygusal ve davranışsal yansımalarına ilişkin sorular**

16. Covid-19 süreciyle birlikte taziye kültüründe ve yakınlarla ilişkilerinizdeki değişiklikler size neler hissettirdi? Bu süreçte ne tür duygular yaşadınız?
 17. Kaybınızı duygusal olarak tarif eder misiniz? Bu kaybı nasıl anlamlandırırsınız?
 18. Kaybın oluşturduğu hislerle ya da problemlerle nasıl mücadele ettiniz?
 19. Covid-19 sürecinde yaşadığımız kaybınızı daha önceki kaybınızla kıyasladığımızda, Covid-19 süreci bu yeni kayıpla baş etmeniz açısından bir fark yarattı mı? Zorlandığımız alanlar olduysa hangi alanda zorlandınız? Önceki kaybınızla kıyasladığımızda neler söyleyebilirsiniz?
 20. Bazen insanlar sevdikleri birinin kaybı sonrasında değişik duygu ve davranışlar sergileyebilir. Bir kısmı kısa sürede normal hayatlarına geri dönebilirken, bazı insanlar da öz bakımına dikkat etmeyebilir, saçlarını kesmeyi bırakabilir, sürekli ağlayabilir ya da yakın ilişkilerini kesebilir. Bu anlamda düşününce, sizin kaybınızdan sonra davranışınızda, duygularınızda ve ruh halinizde nasıl değişiklikler oldu? Aradan geçen sürenin ardından şu anda bu davranışlarınızı ve duygularınızı nasıl tanımlarsınız?
- **Hayatın yeni düzenine ilişkin sorular**
21. Yeni hayatınızda yakınız yokken kaybınızın acısını hafifletmek için neler yapıyorsunuz?
 22. Kaybınız sonrasında hayatınızı ve ilişkilerinizi nasıl yapılandırdınız? Sizce yeni düzeninizin kaybınız ile mücadelede nasıl bir işlevi var?